

Волинська обласна державна адміністрація
Володимир-Волинська міська Рада
Волинський державний університет ім. Лесі Українки
Люблінський університет ім. М.Кюрі-Склодовської
Волинське обласне товариство краєзнавців
Волинський краєзнавчий музей
Володимир-Волинський історичний музей
Державний архів Волинської області

**“МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ:
ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ І КРАЙ”**

*Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції
20-23 січня 1998 року*

Присвячується 1010-ій річниці першої літописної згадки про Володимир-Волинський
і 100-річчю від дня народження Олександра Цинкаловського

Луцьк

1998

переходу до ринку головну роль у формуванні демографічної місткості відіграє природно-економічне середовище як сукупність робочих місць та екологічна ситуація. Екологічні умови життя населення істотно впливають на показники його руху та на всі процеси життєдіяльності.

1. *Населення України, 1994 рік / Мін-во статистики України: відп. за вип. О. М. Гладун. - К.: 1995. - 60 с.*
2. *Населення України, 1995 рік / Мін-во статистики України: відп. за вип. Л. М. Стельмах, Л. В. Задоренко. - К.: 1997. - 913 с.*
3. *Старостенко Г. Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект): монографія. - К.: УФЕІ, 1997. - 270 с.*
4. *Старостенко Г. Г., Мірко Н. В. Забезпечення життєдіяльності людей - один із напрямів, гармонізації суспільства // Україна: аспекти праці. - 1997. - № 3-4. - С. 40-43.*
5. *Статистичний щорічник України за 1994 рік / Мін-во статистики України: відп. за вип. В. В. Самченко. - К.: Техніка, 1995. - 519 с.*
6. *Статистичний щорічник України за 1995 рік / Мін-во статистики України: відп. за вип. В. В. Самченко. - К.: Техніка, 1996. - 578 с.*
7. *Україна у цифрах у 1996 році: Корот. стат. довід. / Мін-во статистики України: відп. за вип. В. В. Самченко. - К.: Наук. думка, 1997. - 175 с.*

Валентина НАДОЛЬСЬКА, Людмила МІРОШНИЧЕНКО (Луцьк)

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИНИ ВОЛИНИ

Духовне відродження національних меншин в Україні - багатогранний та довготривалий процес, активізація якого стимульована проголошенням державної незалежності. Однією з умов національного відродження є усвідомлення пройденого етносом історичного шляху, опанування джерелами своєї духовності, врахування та використання самотутніх особливостей, рис культури етносоціальної спільноти, які відрізняють її від інших. Відтак проблема історичної долі народів, які проживають в Україні, в її окремих регіонах, набуває практичного значення. В зв'язку з цим вимагає ґрунтовного наукового аналізу і питання формування та розвитку єврейської общини Волині, яка тривалий історичний період була найчисельнішою серед етнічних груп краю.

Початок розселення євреїв в Україні сягає періоду Київської Русі.¹ Збереглися писемні свідчення про єврейських мешканців Галицько-Волинського князівства. Так, князь Данило користувався допомогою євреїв при реорганізації своїх володінь.² А у Галицько-Волинському літописі, де описується смерть і поховання князя Володимира Васильовича в 1288 р. в м. Володимирі, відзначено велику жалобу місцевих євреїв з цього приводу.³ Ці факти переконують, що вже у XIII ст. євреї проживали на території Волині, тим самим був покладений початок процесу формування у краї єврейської етнічної громади.

Своє логічне продовження цей процес отримав у польсько-литовську добу. В кінці XIV ст. Великий князь Литовський Вітовт запросив євреїв у свою державу, тобто поселив їх не лише на литовських землях, але й на зайнятих Литвою українських територіях. Після підписання Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1598 р.) уній, в результаті яких Волинь, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя опинилися у складі Речі Посполитої, з Польщі на Волинь спрямовується найбільш масовий потік єврейських переселенців.

Осідали євреї переважно в містечках Волині, які були переіменовані в міста з магдебурзьким правом: Киселин, Турійськ, Острожець та ін.⁴ Не маючи ніяких прав на осілість у містах і містечках, євреї однак селилися там з милості власників і старост, які намагалися мати з них свою користь.⁵

Однією з причин масового переселення євреїв на Волинь були переслідування, які чинило стосовно них польське католицьке духовенство і городяни. Євреям було заборонено проживати в містах, що належали духовенству, а також в деяких королівських містах. Антисемітську політику проводили окремі представники міської влади, торговці - католики та багаті майстри ремісничих цехів, які таким чином намагалися створити нестерпні умови для своїх конкурентів - євреїв. Церковний собор вимагав від короля обмеження чисельності євреїв у містах, заборони будувати синагоги та виставляти товари для продажу у публічних місцях.

Під тиском цих сил король та сейм Польщі прийняли низку рішень, що обмежували господарську діяльність євреїв. Зокрема, їм було дозволено займатися лише визначеними видами ремесла і торгівлі, заборонено працювати в сільському господарстві.⁶ Одночасно старий сеймовий закон створював багато перешкод для євреїв, які виявляли бажання орендувати землю, що належала шляхті в центральних областях Польщі. В Україні ж пани охоче передавали в оренду євреям різні промисли, млини, землю, завдяки чому почав формуватися прошарок сільських євреїв. Особливо це було поширено на Київщині, Поділлі і на Волині.

Зміни у чисельності євреїв краю залежали від багатьох чинників: від правової бази держави, від ставлення до них з боку влади та місцевого населення, можливості освоєння певного простору в економічному, господарському, культурному відношеннях. Відсутність необхідної кількості статистичних даних, неможливість їх наукової перевірки значною мірою ускладнюють всебічний аналіз динаміки демографічних змін єврейського населення.

З часу введення у середині XVI ст. в Польщі єврейського поголовного податку, яким обкладалася кожна особа, започатковується проведення низки переписів єврейських "голів" (1564, 1566, 1576, 1578 рр.). Згідно з переписом 1578 р. на Волині проживало 5000 осіб єврейської національності, які склали 1,6 % загальної кількості населення та 11 % - у відношенні до міських мешканців.⁷

Традиційною господарською діяльністю євреїв були торгівля, ремесла, лихварство. Про досить широкий розмах торговельних операцій євреїв Волині свідчить, наприклад, такий факт. Арон Жид з Любомля в липні 1534 р. гнав на ярмарок до Ярослава 148 волів.⁸ Варто згадати, що в Польщі в XVI - XVII ст. лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40-50 % об'єму торгівлі. Це, зрозуміло, відбувалося і на українських землях.⁹

В інонаціональне оточення євреями були привнесені етнічні форми соціальної організації. У польський період на території Волині існували єврейські громади у Луцьку, Володимирі, Кременці, Любомлі, Острозі, Ковелі, Дубно, Горохові та ін. У містах євреї жили в особливих кварталах, що називалися гетто. Всі мешканці гетто були одночасно членами єврейської громади, яку очолював кагал. Громада утримувала синагогу зі служителями, освітні заклади, релігійні суди тощо. Кагал відповідав за збір податків, як на користь християнської влади, так і на потреби самої громади. Звичаєве право та іудаїзм чітко регламентували життєдіяльність кожного єврея, громади в цілому. Вони визначали господарські, сімейні відносини, побут.

Кожного року на третій день Пасхи євреї приходили до синагоги й обирали членів кагалу. Його очолювали 4 або 5 старшин, які разом з трьома почесними членами (товім) складали колегію кагалу. Саме ними вирішувалися основні проблеми життя громади. Кожен з п'яти старійшин по черзі протягом місяця обіймав посаду рабина. При кагалах діяли комісії які опікувалися діяльністю лікарень, притулків для людей похилого віку. Кагал вирішував усі проблеми громади і лише у надзвичайних випадках звертався до уряду.

Євреї завжди з великою повагою ставилися до освіти, вченості. Ще до появи братських шкіл у XVI ст. в Україні з'явилася ціла мережа єврейських навчальних закладів. Усі вони поділялися на початкові - хедери і вищі - іешиви. Навчання у хедері було обов'язковим для всіх хлопчиків від 6 до 13 років. У вищі навчальні заклади хлопчики постунали після успішного закінчення хедера. Навчання єврейських дівчаток до кінця XVIII ст. проводилося в домашніх умовах.¹⁰

Етнічна ситуація на Волині змінилася у середині XVII ст. У документах періоду селянсько-козацьких повстань і воєн проти шляхетської Польщі збереглися неодноразові згадки про євреїв. Повстале населення відплачувало за соціально-економічний і релігійний гніт не лише шляхті і католицькому духовенству, а й євреям. Причини ненависті українських селян до євреїв крилися не у загальній нелюбові до національних рис, а у економічних обставинах. Так, влітку 1646 р. на Волині почали діяти численні повстанські загони, які нищили костели, шляхту, ксьондзів, жидів (загін Гараська в Острозі, Колодки в Луцьку).¹¹

Рятуючись від загибелі деякі євреї приймали християнство. В такому випадку вони діставали всі права української людності. Підписуючи Зборівську угоду 1649 р. Б. Хмельницький залишив євреям право жити в Україні та займатися торгівлею, але при цьому уточнив, що євреї не можуть бути ні власниками, ні орендарями, ні мешканцями в тих містах, де стояли козацькі полки.

На Правобережжі, Волині зокрема, соціальне і правове становище євреїв було швидко відновлене. Єврейське населення за короткий термін відновилося у чисельності і економічно. Сеймовою конституцією 1764 р. були введені періодичні переписи євреїв, які мали проводитися кожні п'ять років. За з переписом населення 1764-1765 рр. у Волинському воєводстві проживала єврейська громада у кількості 53 636 осіб.¹² Таким чином, з кінця XVI до XVIII ст. кількість євреїв на Волині зроста майже в 10 разів.

Приєднання волинських земель до складу Російської Імперії започаткувало нову сторінку в історії єврейської громади краю.

1. Макаруч С. А. *Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.* - Львов, 1983. - С. 29.

2. *Енциклопедія українознавства.* - Львів, 1993. - Т. 2. - С. 670.

3. *Літопис Руський.* - К., 1989. - С. 118.

4. *Киричук М. Волинь - земля українська.* - Луцьк, 1995. - С. 225.

5. *Батошков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-западного края.* - СПб., 1888. - С. 118.

6. *Найман О. Я. Як євреї прийшли в Україну // Початкова школа.* - 1993. - № 11. - С. 34-35.

7. *История еврейского народа.* - М., 1914. - С. 113.

8. *Грушевський М. С. Історія України - Руси.* - К., 1995. - Т. VI. - С. 176.

9. *Самарцев І. Г. Євреї на Україні на початку XX століття // Український історичний журнал.* - 1994. - № 4. - С. 24.

10. *Шапіро Г. Корені синів Авраамових // Відродження.* - 1993. - № 9. - С. 74-75.

11. *Киричук М. Вказана праця.* - С. 293.

12. *История еврейского народа.* - С. 120.

Сергій НАУМУК (с. Лютка Старовижівського р-ну)

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ У ВОЛОДІННЯХ КОРОЛЕВИ БОНИ

У першій половині XVI ст. Велике князівство Литовське переживало період піднесення. В цей час великою княгинею литовською, а разом з тим і королевою польською була Бона Сфорца д'Арагона.

До свого приїзду у 1518 р. в Польщу Бона не мала власності ні в цій країні, ні у Великому князівстві Литовському. Формувалися володіння королеви кількома шляхами. Один з них - це надання їй у "держання" маєтків великим князем литовським. Інший шлях - обмін маєтками. Причини обміну найрізноманітніші. Найпоширеніші з них - це взаємна господарська вигода або обмін маєтками, який служив засобом примирення сусідів, припинення суперечок між ними. Бона також купувала помістя у приватних осіб, їй записували маєтки в обмін на опіку тощо. Деякі володіння перейшли до Бони Сфорци внаслідок конфіскації за процесами про порушення кордонів та нанесення збитків королівським маєткам. Таким чином, у першій половині XVI ст. Бона стала власницею або держателькою таких володінь: Кременецького староства, Ковельських помість, Гродненської пуци, маєтків у Вітебському воєводстві, Дрогичинському повіті, Долобурській волості, Мстиславського і Кобринського князівств та ін.

У своїх володіннях Бона Сфорца приділяла значну увагу розвитку міст як осередків ремесла й торгівлі, запровадила поряд з натуральними грошові податки, сприяла освоєнню нових земель та розвитку садівництва, будівництва мостів і каналів. Церква - як важливий інститут середньовічного суспільства - також не була обділена увагою королеви.

3-го червня 1538 р. королева Бона призначила комендара кременецького костелу Успіння Пресвятої Богородиці С. Лопуховського ректором того ж костелу. Водночас надала фундуш: 12 кіп литовських грошей, з міських ланів - по мірці жита та вівса щорічно (8). На цей костел збирали десятину з королівських полів, з міських та вийтівських ланів та з сіл, що належали до Кременецького замку. Двічі на рік з кожного будинку кременчани сплачували по одному литовському грошу. Додатковими землями був наділений і С. Лопуховський. Крім того кременецький староста мав відміряти місце для будинку магістра школи, кантора та інших церковнослужителів. Настоятелям костелу надавалося право виготовляти мед, пиво та горілку без оплати корчми (6), що входило в розбіжність з інтересами міщан (8).

В грамоті про надання міста Кременця королеві Боні польський король Жигмонт I постановляє, що католики та православні рівні у правах, а тому до міської управи мають обиратися особи обох віросповідань відповідно до угоди 1536 р. (в подробицях не відома) (8). Православних у Кременці було більше, але католики мали сильну протекцію королеви Бони, тому претендували на більші, сильніші впливи в міській управі.

23 січня 1554 р. Бона Сфорца наказала пінському старості С. Фальчевському, щоб мешканці містечка Добучина платили тамошньому плебану князю Еразму з волоки по копії жита та коляди по грошу замість десятини (1). Можна припустити, що така заміна була вигідною ксьондзу. В цій ситуації також можна вбачати ще один епізод протекції Бони католикам. 15 квітня 1553 р. королева підтверджує подібну угоду між парафіяльним священником Новограда-Полоцької єпархії - королівським каштеляном І. Пекарським та представниками громади міста. На її основі жителі повинні сплачувати священникові замість десятини у формі десятого снопа по три з половиною гроші від кожного будинку та по вісім грошів від лану (3).

Через введення десятини виникли непорозуміння між мостовськими міщанами та місцевим плебаном. Раніше міщани не сплачували десятини. З переходом Городенського замку у володіння королеви Бони ситуація змінилася: королева наказала давати на користь місцевого костелу десятину і з фільварків, і з тих ремесел і промислів, якими займалися міщани (5).

Тим не менше не можемо погодитися з думкою польського дослідника Марека Вреде. Він вважає, що Бона дбала про розширення католицької віри на східних і південних теренах, бо була неприхильна до православ'я (9). Маємо низку фактів, що суперечать цьому твердженню. Один з них - це справа галицької митрополії (осінь 1536 - 1537 рр.). Вона почалася з того, що 1509 р. Жигмонт I визнав право архідієцезії та його наступників іменувати православних намісників в галицькій дієцезії. Далі події розвивалися наступним чином. На посаду намісника претендує Яцько Сикора - ставленник архідієцезії. Тим часом митрополит Йосиф продав Макарію Тучапського право на митрополію після своєї смерті. Як і при будь-якій такого роду продажі треба було згоду великого князя литовського.

В цьому випадку королева Бона протегує ставленника православ'я - Макарія. Вона вплинула на Жигмонта I і той відкликав свій привілей, виданий на користь архідієцезії. Я. Сикору було відсторонено, а М. Тучапського залишено при намісництві.

Відомі й інші випадки прихильності королеви до православних. Так, вона неодноразово дарувала православним священникам землі, маєтки, храми. Наприклад, 17 серпня 1549 р. Бона затвердила церковний наділ живітського священника С. Боруховського з